[У часі мо]його побуту в Довгополі над Черемошем лі[том] 1898 р. трапилося раз так, що мене й жінку [одн]ої ночі страшенно розболіли зуби. Стогнучи, охаючи та розпучливо перевертаючися з боку на бік, ми обоє, одно в однім кінці кімнати, що служила нам нічлігом, а друге вдругім, проводили безсонно в нічній пітьмі годину за годиною, з болю не чуючи навіть дзвінкого шуму Черемоша, що закручувався здоровою вужакою зараз же біля вікон нашої хати. Виснажені болем, наші нерви отупіли; ми не говорили з собою нічого і з тупою резигнацією ждали ранку.

Вчасним досвітком ми повставали — запухлі, невиспані, мов осуджені. До нас у хату заглянула молодиця, що прислугувала нам, і здивувалася, бачачи нас уже на ногах.

— Панство повставали так вчасно! А то чого?

Я сказав їй про наше лихо, що за всю неспану ніч обридала нам і постіль.

— Ай, ай, ай! — скрикнула молодиця. — Чому ж ви не збудили мене?

— А що ж би ти помогла нам? — промовила жінка.

— Я не я, але була б побігла до Мандрика.

— То що за Мандрик?

— А отой старий, наш близький сусіда; він пишеться інакше, Освіцінський чи як там, а в селі всі називають його Мандриком. А його син Іван — то вам не треба ніякого цирулика, такий майстер зуби рвати. З усіх гір до нього йдуть, навіть єгомості приїздять.

. . . . . .

Та ось від вікон, що тільки що розжеврілися були до сходового сонця, забігали тіні по протилежній стіні, на ганку почувся стук кроків, і по хвилі ввійшли оба Освіцінські.

— Помагай біг! Йик ночували, ірщені? — привітався старий, ледве чутно шамкаючи беззубим ротом. — Ай, мій панчику пишний, а чому ж ви не післали за нами, коли у вас таке вчіпилося? Та ми би зараз!.. Ми на таку річ помагаємо, богу дякувати!..

Молодший Освіцінський привітався також. Се був статний чорнявий гуцул, звиш 40-літній, уже давно жонатий. З його постави і рухів було видно, що він привик обертатися з усякими людьми і певний себе, знає свою вартість.

— Та де в вас болить? Котрий? — запитав він, наближаючися до мене. Я вказав болючий зуб, він попросив мене лягти на ліжко, а старий, усе балакаючи, вже був біля моєї голови.

— А так, так, мої любенькі,— приговорював він,— то вже так кажуть, що ми оба з сином ходимо: один тримає, а один рве. Ха, ха, ха! То так жартують люди, бодай здорові були. Часом, як який дітвак, то кидається, кричить, та й придержати треба. А то звичайно — крий боже. А все ніби відважніше йому, як я при нім. Бо то він від мене й навчився. Певно, не навчився б, якби йому бог такої руки не дав, такого чуття в пальцях. От молодші, жаден не навчився. Що кому бог дасть! Аякже, мій панчику пишний та чьимний! Та й ви, панечко молода, не бійтеси! Навіть не почуєте, коли вам вітьигне. О, мій син у тім майстер! До нас не то прості гуцули йдуть, але й їмості не раз приїжджають.

Тим часом молодший видобув із своєї невідступної дзьобні цирулицькі кліщики, старі і порядно заржавілі, і, приступивши до мене, просив дозволу помацати хорого зуба.

— Прошу, ни бійтиси, паночку. Ще не знати, чи йому пора рватися, може, він здоров і тілько так жартує? Бо то всяко буває. Зуб також має свою натуру. Треба її знати, треба з ним уміючи. От мені, якби я так не посмотрив його пальцем (він у тій хвилі легесенько обсмотрював мій болючий зуб, який немов зі страху від приходу гуцулів і зовсім перестав боліти),— адже відки би я знав, чи він готов рватися і йик за нього братися? Адже потиснеш його занадто міцно, то він готов у кліщах хруснути, як горіх, а візьмеш занадто слабо, то він виховзнеться тобі з кліщів.

Я так заслухався його балакання, що ледве тоді почувся, коли в мене в роті справді щось легко хруснуло, як розколений горіх.

"От тобі й на! — подумав я.— Справді занадто цупко взяв, розколов".

Але гуцул уже поклав із своїх кліщів мій вирваний зуб на столі і говорив прицмокуючи:

— От біднечкий! Пек, пек, пек! Вийшов, вийшов увесь з корінцями. Тепер лише водички-плинички, вимити йимку,— мете мати спокій.

Заохочена тим успіхом, жінка й собі дала виконати таку ж операцію, яка повелася так само легко і майже без болю. Гуцульські пальці справді проявили незвичайну чуткість і певність, якої міг би позавидувати їм фаховий цирулик.

— От і видите! От і видите! — радувався старий Освіцінський, бачачи, що ми обоє задоволені з їх операції. — Я казав, що мій Іван майстер неабиякий! О, то у нього від мене. Я також колись. О, я бував і по панах, і по міщанах. До мене з Кут ішли, хоч там у них жид Фроїм був, що кров пущав і зуби рвав. А з зубами до мене йшли, все казали, що ні в кого нема такої легкої руки, як у мене.

Я заплатив "майстрові" за його труд, хоч він зразу й опинався брати гроші, а жінка задержала їх на снідання. Старий балакав ненастанно, від зубів давно вже перебіг на колишні порядки в горах, на опришків, на пушкарів, що мали гонити за ними, і на їх коменданта Герлічку, устєріцького мандатора, прозваного гуцульським королем.

— Ото пан був! Фудульний пан, дай му боже царство! Нема нині таких. То, бувало, не приступай! Аби-с отак нічого не винен, аби-с по-добру до нього йшов, а станеш перед ним, то все тіло на тобі терпне! Душа в п’яти ховався, як миш у нору. Той, бувало, як крикне, аж гори дрожать. На всі гори воєвода був. Все, бувало, каже: "Я від самого цісаря мандат маю! Я вам не простий мандатор. Мене вислали в гори, аби тут порядок був, аби ні жадного опришка не було".

— А хіба тоді у вас багато опришків було? — запитав я.

— Та ніби, як вам сказати, було й не було,— відповів старий.— Отаких правдивих опришків, от як то повідають про Довбуша, таких, що ходили по долах, на панцькі двори або й на цілі міста нападали, з войськами билися,— та де вже, таких за наших часів не було. Не видали ми таких. А от, знаєте, у гуцула гаряча кров, часом у коршмі поб’ються, один другого топірцем махне та й скалічить або й заб’є,— ого, вже біда, вже мусить тікати в опришки. Ще би панів не так боявся, як своїх людий. Бо тоді у нас як було: кривда кому, один одного побив, покалічив або й забив,— бо нарід буйний був, — ого, вже покривджений або його рід біжуть на кичеру, трембітають до своїх, збивають ровту та й ідуть мститися. І вже нещастє там, куди вони прийдуть! То вже не пошанують ні старого, ні малого, а як найдуть винного, то б’ють, мучать, огнем припікають і, що захоплять у хаті, все беруть. То таких ровт гірше боялися, як панів, і йшли в опришки. То ніби як? Зайде десь у полонину, в пусту зимарку, та й живе собі там, ніччю заходить додому, набере там чого їсти та й знов іде, аби вороги не бачили. Так пробуде якийсь час, доки там роди посварені якось не погодяться. То такі були опришки. Але як трафилося, що таких опришків зійдеся в полонині більше, та посідають собі, та розложать ватру, кулешу варять, люльки курять та й балу-балу... Сей те

згадує, другий щось інше. А далі зговоряться, кождий про свою біду, що його привело в опришки, а хто його ворог або хто людей кривдить, та й піде у них у всіх пізьма на того чоловіка. Чи то багатир якийсь буде, чи панський вірник, що перед панами на людей говорить,— то й вони давай, почнуть на нього змовлятися. Що їм там у горах! Вільні, як птахи, молоді, дужі, вже їм здається одному з другим, що й пана над ними нема! Та й гайда! Умовляться, коли, де й як, часом ще добрий чоловік, не опришок, трафиться, що доповість їм, які там у того чоловіка чи пана заходи, які слуги, які пси, які порядки... Чи то багато треба таким запалькам! Ого, чуєш, уже напали, газду зв’язали, на муки брали або й забили, гроші забрали — от тобі й опришки!

— То нібито значить: і опришки й не опришки,— докинув усміхаючися молодший Освіцінський.— Так, як то у нас кажуть: злодія в селі нема, самі люди крадуть.

Та й засміявся тихим, беззвучним сміхом.

— Говори! — скрикнув батько. — Та вже тоді, як таке скоїться, то й сліпий побачить, що то опришки. А нашому пану мандаторові лиш того треба. Зараз покривджені до нього, вбитого чи покаліченого на дарабу та й везуть до Устєрік! Лемент, гвалт, крики. А пан Герлічка аж підскакує, аж по хаті бігає, аж зубами скрегоче. Нібито він так сердиться на злочинників. Але де там! Він з радості руки затирає. Бо се ж для нього празник, хапатня! Тут покажеться його сила, його цісарський мандат. У тім селі, де сталося злочинство, вже він там пан, цісар, старший від цісаря. Бо що цісар? Цісар сидить у Відні та й нічого не знає, а наш пан загляне в кожду хату, розпитує кождого, хто знає і не знає про діло, і, що найважніше, має право кождого зв’язати, бити, закувати в кайдани, забрати з собою і навіть покарати смертю. Без суду, без права, по власній уподобі. Не вірте, панчику? Отже бог мені свідок, що не брешу. Та куди! Часи недавні, ще й п’ятьдесять літ не минуло, а вже як зачну оповідати, то оті молоді й вірити не хочуть! Мав, мав таку власть наш тодішній мандатор, якої нині й сам намісник у Львові не має!

— Та ви, дєдику, розговорилися,— промовив з легким докором син,— а забуваєте, що в нас сьогодні робуча днина.

— Ага, ага! — похопився старий. — Правда твоя, треба би хоч одно сінце зробити. Літечко боже не жде, у нас у горах швидко минає. Не зробиш тепер сінця, прийде маржина з полонини, чим узимі погодуєш?

Я завважив, що дідусь уже занадто старий, щоб міг ставати до коси, що йому пора би посидіти біля хати, відпочити, на сонечку погрітися.

— Та вони, ховай боже, не дуже й гонять мене до роботи. От сиджу коло хати та стружу або тешу дещо. А до сінця, отут близько на долинку, то вже мене самого тягне. Сам іду, хоч з вилками та граблями. Змалечку дуже любив косарити та сіно робити, і тепер мені та робота аж пахне. Ну, ну, синку, йди лишень додому та збирайся, я ще тут троха посиджу та поговорю, а потім надійду.

Син, не кажучи ані слова проти батькової волі, взяв крисаню, вклонився нам, поцілував батька в руку і вийшов.

— Чьимний він у мене, годний син,— хвалився по його відході старий. — Слова мені згірдного не каже, стравою не догонить, до роботи не силує. Дай йому боже на дітях потіху! Ая, ая! Таких синів нині небагато, ой любки мої, небагато! Не таке нині між людьми пішло, госпідку милосердний, не таке!

Я вже знав, що старий Освіцінський любить моралізацію і не дуже добрим духом дише на молоде покоління. От тим-то я завернув його думки назад на старовину.

— То ви знали декого з тих опришків? — запитав я.

— Ото! Чи знав? Таже то мої ровесники були. Чи раз ми вкупі дараби гонили на Вижницю, чи раз і в шинку пожартували! Всяко бувало. Адже

Мирін Штола, той, що в Білоберезці повісили, то близький був, отут із Стебник. До нашої церкви щонеділі ходив, він і весь ного рід. А вийшло таке, що й повис. За марницю повис, він і ще три легіні.

Історію зі Штолою — се була властиво одинока "опришківська" історія, яка живо лишилась у пам’яті старого діда — я вже чув від нього давніше, то й не дуже був цікавий на повторення. Та й сам Освіцінський, видно, нагадав собі щось інше, усміхнувся під сивим стриженим вусом і промовив:

— Е, я щось інше пану оповім, коли пан ласкаві слухати. За нашого старого пана, за Герлічку. Знаєте, панчику. любий, я бачив його, як був от такий великий, що аж нам, усім гуцулам, сонце заступав, та й бачив його, як зробився такий маленький, що лиш у дошки класти. І знаєте, панчику, як мені бог милий, я помагав йому конати. Сам він усміхався гірко при тім та й говорив:

— Ей, Анджею! Ти, бачу, все цирулик! Ще й тепер мені сумлінний зуб витягаєш.

— Сумлінний зуб! — здивувався я.

— Так, панчику, він то сам так казав, дай йому господи небо... Або ні, дай йому, на що собі в тебе заслужив! Може, й гріх мені такому упиреві неба бажати. Страшний чоловік був. Він тут у горах своїми штуками опришків робив, навмисно робив, аби пускати страх по гуцулах і збиткуватися над ними. То я вже не знаю, як там йому то пан-біг милосердний порахує. Певно, на добрий руваш не закарбує.

Жінка перебила нашу розмову, ставлячи перед старим Освіцінським нову склянку гарячого чаю. Старий сквапно взявся пити, прицмокуючи та прихвалюючи напій, якого нечасто йому доводилося вживати при домашній кулеші.

— Отсе-то добре! От за се бізаплать! Аж у нутрі потепліло. Так, як би дух святий у чоловіка вступив! — приговорював він, сьорбаючи гарячий чай.— Хоч чоловік і не привик до того, а так десь-колись і я вживав. Не у пана Герлічки, ні! О, той не такий був. Він усе говорив: фрайтер не шаржі, гуцул не чоловік! У нього гуцул, навіть той найближчий до нього приподобник, отой Юріштан із Довгопола, що за нього пісню співають, навіть той не смів ніколи засісти з ним до одного стола. За порогом! Як був у ласці, то висилав йому до сіний півкварти горівки — менше Юріштан нараз не пив — і шматок купованого хліба зі свого стола,— більше ні за що! "Гуцул такий, єк пес,— говорив він не раз,— доти вірний, доки його під канчуком держиш, а дай йому волі, то він тобі до очий скочит!"

Та й держав він нас у руках! Матінко Христова, так держав, що ми за страхом та погрозою світу божого не бачили. Що то нині: якісь пошти, якісь таліграфи, якісь казети приходять бог зна відки, новини людім приносять, що де діється. Он малі діти, та й ті по казетах вичитують, і що у Львові діється, і що в Відні діється, і що скрізь по світі божім діється. А тогди нічого того не було. Двадцять п’ять літ держав нас той Герлічка, як у бочці забитих, як у пітьмі. Ми лише тілько й знали, що там опришки і тут опришки, що того вішають, того роками в Устєріках у погребі закованого держать, що там людий катують, січуть, аж кров по стінах бризкає. І нічого більше ми не знали. Лише глухі чутки десь-колись до нас заходили: то лях бунтується, то маскаль бунтується, а хто на кого і за що, ми того не знали. Нас на панщину не гнали, ми рубали в скарбовім лісі, гонили скарбові дараби Черемошем і платили дачки — платили, що зажадала фервальтерія, та й так жили. Але ми не жили, а тремтіли весь той час, бо над нами висіло одно страшне і недовідоме: устєріцький пан. То був направду наш король, наш найвищий судія, такий, що не питав ані суду, ані права, лише міг брати, в кайдани кувати, катувати та вбивати кождого, хто йому подобався. Сидів у тих Устєріках, як медвідь у гаврі, і куди простягнув лапу, текла кров, а принаймні плили сльози.

До нас доходили глухі слухи. Поляки бунтуються, польські хлопи панів ріжуть — за що? Ми нічого не розуміли. Нам ані в церквах нічого не голошено, ані з двора не наказувано. Вся Черемошова долина отак

жила. Двадцять п’ять літ. Чуємо отсе з-за ріки, з буковинського боку, що скрізь у краю панщину скасовано, а нам що з того? Байдуже. Ми й так панщини не робили. А фервальтерія стоїть, пан в Устєріках сидить — нам усе одно біда. Бачимо, як по буковинськім боці, отут за рікою, люди юрбами ходять, кричать щось про свободу, а серед них кілька хлопів на конях, з колокільцями та білими ручниками переперезані, як до шлюбу. Питаємо: хто то? чого хочуть? Кажуть нам: "То Лукин Кобилиця з Плоскої, наш посол, він нам привіз із Відня свободу, каже нам, що відтепер маємо бути самі в собі, нікого не знати над собою, крім бога і цісаря!" А ми слухаємо й вухам своїм не віримо. Ні, се [не] для нас! Йой, госпідку, аби лише пан з Устєрік не довідався!

А пан в Устєріках сидить, як заклятий. Відколи до нас прийшов, то який був тоді, такий живе й досі. Хіба виріс, огрубів, ще грізніший зробився. Ані один волосок не посивів, голос не послаб, хода не подалася. Три жінки мав і одну за одною поховав, а сам байдуже. З четвертою оженився, балі справляє, гостий — панів із Косова, та з Кут, та бог зна відки частує, а гуцулів катує. Ми вже думали, що він вічний, що ніколи його не збудемося, що нам його пан-біг на вічне покаяніє зіслав.

І нараз його не стало. Хто знає, коли й як. Ми все ще тремтіли по селах, засипані снігами. Наші діти все ще схапувалися по ночах та верещали крізь сон: "Пан з Устєрік! Пан з Устєрік!" Люди все ще при лихій годині кляли одні одних його іменем: "А бодай тя Герлічкова неволя не минула!" Тьфу, господи, змилуйся! А його вже не було. Щез невідомо коли. Устєріцький двір опустів, тих недобитків, що там роками сиділи, позамикані по пивницях, хтось уночі повипускав, пушкарі розбіглися, — вся сила, і вся трівога, і все панство — ну, кажу вам, як от роса на сонці або як слина на воді, так якось за одним разом і пропало.

А гуцули, звичайно, забитий, загуканий нарід. Було лихо — гнулися, не стало його — відітхнули на хвилю та й не мали часу навіть богу подякувати. Бо, крім того, що минулася та "Герлічкова неволя", ніщо інше в нас не змінилося. Знов прийшлося хилитися. Ані скарбових кльоців рубати, ані скарбових дараб гнати ми не перестали, але грошові данини

зробилися чимраз тяжчі і життя тяжче і скрутніше — ой, ой, ой, яке скрутніше.

А про устеріцького пана швидко й зовсім забули. Хто йшов попри його двір, попри ті пивниці, де й досі ще на стінах червоніла гуцульська кров, той хрестився, та відвертав лице, та щодуху спішив далі. Кому там було в голові питати: де дівся пан і що з ним сталося? От слава богу, що минулося страховище! Бодай не вертало ніколи!

Минуло щось зо п’ять літ від того часу. Не тямлю вже, чого мені довелося бути в Коломиї. Рідко я там бував, та мав знайомого на передмістю,— таки наш гуцул із Довгопола пристав там до вдови та й держав шиночок при вулиці. Допитався я до нього, а було щось таке, що треба було переночувати. Привіталися ми по старій знайомості, намістив він мене на нічліг, погостив, чим міг — і богу дякувати. А вечором, коли вже з шинку всі порозходилися, його жінка з дітьми пішла спати, а ми собі посідали на лавці, таки напотемки (тогди ще отих ламп, отого гасу й знаку не було: або світи свічку, як у церкві, або розкладай ватерку зі скипок на припічку). То ми сидимо в потемках та й балу-балу, се, ба друге-десяте. Аж нарешті він немов нагадав собі щось:

— Ото, а я й не сказав тобі, що тут недалеко мене жиє наш гуцульський король.

— Король? Що за король? — здивувався я.

— Ба не тємиш? Устєріцький пан.

— Устєріцький пан? Пан Герлічка! — скрикнув [я].— Ба, а що ж він тут робить?

— Е, що робить! — мовив мій приятель.— Тут уж[є], братчіку, він нічого не робить. Тут уже запитай: що з ним робиться!

— То ніби що?

— Та що? Як би тобі сказати? Нібито гріх судити чоловіка, а що ж, коли відразу видно, що його бог осудив. Ти знаєш, як він вийшов із Устєрік?

— Ні, не знаю.

— Отож-то! Адже тямиш, він на старості літ женився четвертий раз.

— Ще бих не тямив! Я тоді услугував при нім, гуляв на тім весіллю з парубками. Ще бих не тямив. Пан був такий добрий, як ніколи, бочку горівки дав на всю громаду, музики наймив...

— А видиш, то вже, видно, його пан-біг так підводив під свою кару. Так його осліпив, що лиш у руки брати, як того птаха в сильці. Він тішився молодою жіночкою, а не знав, що то за чічка. А вона вже перед шлюбом мала собі любаса в Кутах та й по шлюбі дурила старого дурня, що влізло. А він байдуже собі, катує гуцулів, здирає винних і невинних, усе горне на купу, на купу, а того й не бачить, що та купа все менша, менша... Нарешті жінці обридло панькатися з ним, покинула його і, забравши всі гроші, драпнула зі своїм любасом, куди знала. Аж тепер старий Герлічка як зо сну прокинувся. Мац-мац по своїх скринях та сховках — ого, і місце застило. Кажуть, що три дні й три ночі сидів як остовпілий на однім місці, не їв і не спав, але тяжко зітхав і кліпав очима, ні[би] плакав, але сльози не йшли, [а коли] устав по трьох днях, то його не пізнали. Тямиш, який був кремезний, ані волосочка сивого не було, хоч мав уже понад шісьдесять літ. А тоді, як устав по тім сидженню, то був сивий, як лунь, поморщений, зломаний, мов у ступі заопиханий.

— Го, пан-біг не потребує з неба злазити і прутом бити,— сказав я.— Знає пан-біг, як чоловіка взяти та й до землі пригнути.

— То-то, бачиш! Говорили ті, що були тоді при нім, що, як отямився, то, нічого нікому не кажучи, зібрався в дорогу, до Кут, до її роду. А там уже все знали, а може, й змову мали з нею і кажуть йому: "Мовчи, чоловіче, і нічого не кажи, бо ще гірше буде. Вона має якісь папери і завдасть тебе до суду за катовання гуцулів". Чи то правда була, чи лише така поголоска, бог його знає, але то певно, що якось уговкали Герлічку. Вернув, як непишний, повипускав уночі всіх тих, що сиділи в його пивницях позамикані, розпустив усю службу, продав усе господарство і забрався з Устєрік. Уже сюди, до Коломиї, йому й декрет вислуги прислали. Осів він тут, купив хатчину з огородом, наняв якусь удову до прислуги, ніби от собі старий пан на пенсії хоче віку доживати. Та ба, не так воно вийшло. Його жінка встигла за пару літ пропутати все те, що загарбала в нього, її любас набив її і прогнав, її рідні й знати не хотіли про неї, і ось одного дня, як сніг на голову, вона спадає на старого Герлічку. Що то була за стріча! Вся вулиця збіглася дивитися на дивовище! Старий Герлічка стояв коло дверей з буком, а вона скакала йому до очей, як собака, та цокотіл[а] та вищала:

— Ти, старий псе! Ти, упирю! Ти, кровопійце! Я через тебе вік свій стратила, а ти тепер гониш мене від свого порога? Ні, не дождеш! Не вступлюся! Чи тобі не сором жити з якоюсь палубою на публіку людську, а шлюбну жінку гнати від хати? Я тебе до суду завдам! Я тебе в криміналі згною!

Наслухалися ми тоді! Далі деякі сусіди вдалися в ту справу. Пішли могоричі, вклепали перепросини, хоч Герлічка до остатньої хвилі змагався. Та не остоявся. Мусив відправити вдову і взяти жінку назад до своєї хати. І пішло у них життя, що й не сказати. День у день крики, бійки та лайки, день у день пекло. А старий усе змагався, десять разів викидав її з хати і знов приймав. Причепилася до нього, як п’явка, і ніяк відірвати. Пила з розпуки І все вертала до нього, тягла остатнє з хати і пропивала. Нарешті минулої зими, вертаючи ніччю п’яна з шинку, замерзла під плотом. Герлічка мусив ще й поховати її своїм коштом. І відтоді живе сам. Сидить у своїй хаті, як заповітрений, виходить хіба вечором, не говорить

ні з ким, і ніхто не заходить до нього, зовсім як у пустині. І не то, щоб люди його...

[обминали, але сам він немов жахається людей.]